

CONSIDERAȚII ASUPRA ARTEI CĂRȚII DIN PERIOADA DOMNIEI SFÂNTULUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

CZU: 09(498):76.03(091)

<https://doi.org/10.52673/18570461.22.1-64.15>Doctor în inginerie chimică, conferențiar universitar **Elena ARDELEAN**E-mail: elardelean@yahoo.frORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6936-0328>

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

CONSIDERATIONS ON THE ART OF THE BOOK FROM THE REIGN OF SAINT CONSTANTIN BRANCOVEANU

Summary. A prominent figure in Romanian culture and spirituality, Saint Constantin Brancoveanu, Prince of Wallachia from 1688 to 1714, established an era characterized by prosperity, supported culture and education, made donations and played the role of protector of schools and printing. During his reign, elegant manuscripts were made as well as books in which the printing art shone through the mastery of engravings or the technical perfection of the printing press. *The Greek Romanian Gospel* of 1693, illustrated by talented archbishop Antim Ivireanul, represents a typographical masterpiece in which the care for the printed text mingles with the richness and the refinement of decorative elements. Apart from the printing of countless beautifully illustrated church books, the prince's collaboration with holy archbishop Antim Ivireanul also resulted in the complete establishment of the Romanian language in liturgy.

Keywords: Roumanian old book, printing press, engraving, Brancovenesc bookbinding.

Rezumat. Personalitate marcantă a culturii și spiritualității românești, Sfântul Martir și Bincredincios Voievod Constantin Brâncoveanu, domn al Țării Românești între anii 1688–1714, a instaurat o epocă de pace și prosperitate, a susținut cultura și educația, a făcut numeroase donații și a avut rol de protector al școlilor, al tipografiilor și scriptoriilor. În timpul domniei sale s-au realizat manuscrise elegante, precum și cărți în care arta tiparului strălucea prin măiestria gravurilor sau prin perfecțiunea tehnică a tiparului. *Evangheliarul greco-român* din 1693, ilustrat de talentatul mitropolit Antim Ivireanul, constituie o capodoperă tipografică, în care grija pentru textul tipărit se împletește cu bogăția și rafinamentul elementelor decorative. Colaborarea domnitorului cu sfântul mitropolit Antim Ivireanul a avut ca rezultat, pe lângă tipărirea a numeroase cărți bisericești deosebit de frumos ilustrate și afirmarea deplină a limbii române în cult.

Cuvinte-cheie: carte veche românească, tipar, gravură, legătură de carte brâncovenească.

INTRODUCERE

Epoca domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714) a fost una dintre cele mai rodnice pentru cultura și arta românească, fiind o etapă de mare înflorire culturală, iradierea artei brâncovenești cuprinzând deopotrivă Transilvania, Banatul și Moldova. După cum constata Nicolae Iorga, „Brâncoveanu a patronat cea mai bogată operă cărțurască de valorificare a creației românești și de zel creștin pentru înzestrarea lumii ortodoxe, până în cele mai răsfirate unghiuri ale ei [1, p. 9].

Or, prin erudiția, credința și generozitatea sa, domnitorul Constantin Brâncoveanu s-a remarcat ca o personalitate unică în întreaga lume ortodoxă: „Niciodată un nume de domn român n-a străbătut mai departe, prin faptele culturii, și niciodată nu s-a întărit în răstimpuri mai dese grija sădită pretutindeni pentru neamurile sărace de aceeași credință. Stăruitor pentru legea veche și ctitor în Ardeal, darnic la lăcașurile grecești din

peninsulă și din arhipelag, la Athos și la patriarhiile din Răsărit... din Georgia ...până în Bosnia” [1, p. 9].

Om de aleasă cultură, cunoscător al limbilor greacă și latină, Constantin Brâncoveanu a manifestat încă din tinerețe o mare pasiune pentru studiu și o dragoste deosebită pentru carte. Domnia sa începe printr-un major act de cultură și anume prin apariția, în 1688, a Bibliei de la București, prima ediție în limba română, operă de mari proporții pentru acel timp și de o importanță covârșitoare pentru poporul român, fiind considerată „cel mai însemnat monument al literaturii religioase la români, atât prin întinderea, cât și prin limba ei cea minunată” [2, p. 443].

CARTEA MANUSCRISĂ ÎN PERIOADA DOMNIEI LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

În timpul domniei Sfântului Voievod Constantin Brâncoveanu, în paralel cu activitatea tipografiilor,

Figura 1. *Evangheliarul greco-român* (1693), pagina de titlu și versoul paginii de titlu cu stema Țării Românești [3].

și-au continuat activitatea și scriptoriile (figurile 1-7), unde copiii realizau lucrări deosebit de elegante, calitate pe care tiparul, la vremea respectivă, nu o putea atinge. În această perioadă au activat cu precădere câteva centre în care s-au copiat și împodobit cu măiestrie texte religioase sau documente oficiale: Mitropolia din București, Episcopia Râmnicului, Mănăstirile Hurezi, Bistrița, Brâncoveni, Sinaia, Curtea de Argeș, Câmpulung ș.a. [4, p. 52]. Totuși, în urma amplitudinii câștigate de tipar, manuscrisele au rămas oarecum în umbră. Însuși domnitorul comanda rar volume manuscrise și de multe ori în limba greacă.

Fie că erau destinate unei obști monahale, fie că se executau la cererea celor care își doreau o lucrare unică și frumos ilustrată, manuscrisele au continuat să existe alături de tipărituri. Apelul la un scriptoriu se făcea în lipsa cărții tipărite, în scopul diversificării textelor de lectură, dar și pentru a suplini lipsa de carte de cult în limba română. Investiția făcută într-o carte manuscrisă era substanțială. Eleganța grafiei și somptuoșitatea ilustrării era în strânsă dependență de calitatea hârtiei suport și a copertei. Manuscrisele cu caracter oficial erau scrise pe o hârtie de calitate superioară importată, de cele mai multe ori, din Veneția.

Un manuscris era rezultatul muncii laborioase a unei echipe formate din caligraf, rubricator, ilustrator (cel care schița scena iconografică), desenator (cel care trasa contururile cu cerneală neagră), zugrav (cel care aplica straturile de culoare), revizor (corectorul), legător (cel care cosea manuscrisul și realiza coperta). Pentru manuscrisele valoroase, în special pentru Sfințele Evanghelii, se executau, la comandă, ferecături din metale prețioase, aur sau argint.

Dintre copiii cunoscuți amintim monahii Iosif de la Hurezi, Serafim de la Bistrița, grămăticii precum Nicolae de la Brâncoveni, Vlad de la Râmnic, logofeții Lefter, Isar, Mitrea. Cel mai prolific copist (care era și un artist al epocii) s-a dovedit a fi Nicola ierei grămăticul [5, p. 28], care a activat peste 30 de ani, activitate începută la școala de Câmpulung și continuată la București, unde primește și preoția (dovadă fiind câteva însemnări în care apare numele *popa Nicula ot Mitropolie*) [5, p. 29]. Manuscrisele de pe vremea domniei lui Constantin Brâncoveanu se disting prin eleganța grafiei și prin calitatea superioară a hârtiei (cum este *Liturghierul grecesc*).

Bogăția decorăției policrome cu care ne-au obișnuit epocile anterioare celei brâncovenești este acum îndreptată spre hrisoave, spre actele oficiale de o anumită solemnitate, în ele predominând frontispiciul cu stema țării realizată cu aur sau cu tuș negru, inițiala somptuoasă în deschiderea textului, precum și alte ornamente care însoțesc textul.

Ilustrația manuscriselor din perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu se menține pe o tradiție deja constituită (frontispicii geometrice, decor vegetal care devine tot mai bogat însă și mai lipsit de mesaj), dar se inspiră și din celelalte arte (sculptură), chiar și din pictura murală, de unde au fost preluate sau cel puțin realizate de aceeași școală chipurile Sfinților Constantin și Elena din Pomelnicul Hurezilor sau din Panegiricul patriarhului Gherasim Pallada.

Un exemplu al artei manuscriselor miniate este *Liturghierul grecesc*, scris pe hârtie de către ieromonahul Calinic între 1693 și 1697 pentru pomenirea domnitorului Brâncoveanu și a familiei sale și care a fost lucrat după tradiția miniaturistică a școlii greco-asiatice,

după cum reiese din îmbinarea elementului vegetal cu elementul zoomorf.

Ilustrația constă în reprezentarea celor trei Sfinți Ierarhi și a câtorva scene liturgice în strânsă legătură cu textul. Aproape pe fiecare filă din cele 14 de la început, apare în marginea textului și monograma lui Constantin Brâncoveanu, simplă sau împodobită cu puncte colorate.

Numele voievodului și al familiei sale se pomenește în fiecare dintre cele trei liturghii, iar pictura manuscrisului pune în evidență Taina Euharistiei, pe de o parte prin motive simbolice, pe de altă parte prin scene explicit ilustrative.

Frontispiciile și inițialele policrome ornate ale *Liturghierului* cuprind în rețeaua de împletituri florale și de ornamente de origine orientală o serie de motive religioase care evocă sacrificiul divin, izvor al mântuirii, precum: potirul euharistic din care cresc ramuri înfrunzite, ca un pom al vieții, pâuni afrontați bând din potirul euharistic și susținând pe capetele lor o cruce, mielul mistic în dublă aură etc.

Tema ritualului euharistic este evocată de pictură și explicit: prin reprezentarea în miniaturi a celor trei autori ai liturghiilor ortodoxe, în veșminte de mari ierarhi, într-un spațiu sacru, încununat de o cruce, Sfântul Grigore aflându-se chiar în interiorul unei biserici, cu altar, naos cu turlă și pronaos.

Dar, fapt întâlnit numai în acest manuscris, ei oficiază chiar Slujba Liturghiei. Fiecare dintre ierarhi citește, de pe un rotulus sau dintr-o carte deschisă, una dintre rugăciunile de taină ale preotului din timpul Liturghiei: Sfântul Ioan Gură de Aur citește rugăciunea preotului din timpul Imnului Heruvimic *Nimeni nu este vrednic...*, Sfântul Vasile cel Mare, Rugăciunea Amvonului, de după împărțășanie, *Cel ce binecuvintează pe cei ce te binecuvintează pe Tine Doamne și sfin-*

țești..., iar Sfântul Grigore Dialogul, un fragment din rugăciunea a doua pentru credincioși, care nu se află decât în Liturghia Darurilor înainte sfințite, atribuită acestuia, și anume *Stăpîne cu multă milă (In extenso: Stăpâne, preabunule, cel cu multă milă)*.

Cele mai subtile reprezentări figurative ale Tainei Euharistice apar însă în două inițiale policrome ornate. Prima, consubstanțială cu textul pe care îl însoțește, este imaginea unui sfânt îngenuncheat în rugăciune, pictat în interiorul inițialei de la începutul Imnului Trisaghi-on: *Dumnezeule cel Sfânt, care între sfinți te odihnești...* Cea de a doua înfățișează un preot îngenuncheat în fața mesei altarului pe care se află vasele pentru Sfintele Daruri, iar deasupra sa un înger, în aceeași poziție, cu genunchii îndoiiți și mâinile împreunate în rugă.

Identificarea personajului îngenuncheat în fața mesei altarului cu un preot se poate face datorită faptului că imaginea se află în interiorul inițialei de la începutul rugăciunii preotului, din timpul cântării heruvimice: „Nimeni din cei legați cu poftă și desfătări trupești nu este vrednic... Deci pe tine te rog... învrednicește-mă cu puterea Sfântului Tău Duh, pe mine, cel ce sunt îmbrăcat cu harul preoției să stau înaintea sfinței Tale mese acesteia, să jertfesc sfântul și preacuratul Tău Trup și scumpul Tău sânge...”

Reprezentarea unui preot și a unui înger, îngenuncheați în fața mesei altarului, este singulară în miniatura de carte românească, deoarece nu este doar o ilustrare a momentului liturgic din textul alăturat, ci reprezintă o exegeză, un comentariu teologic, or prezența îngerului relevă faptul că liturghia pământească, oficiată de preot în biserică, nu este decât o transpunere a liturghiei cerești, oficiată de îngeri în jurul Tronului Divin, conform viziunii lui Isaia (Isaia, 6, 3).

Alte manuscrise sunt ornamentate mult mai simplu, dar sunt la fel de elegante, ilustrațiile sobre amin-

Figura 2. Foaia de titlu și portretul lui Constantin Brâncoveanu, *Psaltichia lui Filothei sin Agăi Jipei*, 1713 [6].

Figura 3. Pagini de titlu *Arhieraticonul* și *Orogionul* tipărite la Veneția [4, p. 67].

tind de gravuri. De exemplu, *Psaltichia lui Filothei sin Agăi Jipei* de la 1713 (aflată în Biblioteca Academiei Române sub numele de Ms. rom. 61) păstrează nu doar cel mai vechi text psaltic în limba română, ci și portretul lui Constantin Brâncoveanu, fin executat, în tuș negru, pe fond verde, ornamentat cu vrejuri, frunze și flori de acant (figura 2).

CARTEA TIPĂRITĂ ÎN PERIOADA DOMNIEI SFÂNTULUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

În anii domniei lui Constantin Brâncoveanu, în Țara Românească au funcționat cinci tipografii. La București exista deja o tipografie încă din vremea lui Duca Voievod, iar din inițiativa mitropolitului Antim Ivireanul și a episcopului Mitrofan al Buzăului au fost înființate alte patru tipografii la Buzău (1691), Snagov (1694), Râmnic (1705) și Târgoviște (1708).

În jurul tipografiilor s-a grupat un număr de corectori, gravori, traducători interesați de munca filologică și preocupați de confruntarea diferitelor versiuni ale textelor biblice și liturgice, în vederea realizării unei traduceri corecte a acestora în limba română. Acești mici cărturari s-au alăturat unor scriitori ca frații Greceanu, Mitrofan și Theodosie, formând o adevărată mișcare intelectuală a acelor vremuri.

Triumful deplin al limbii române în cult, precum și realizările deosebite în domeniul tipăririi de cărți bisericești se datorează, în mare parte, mitropolitului Antim Ivireanul, cel cu care domnitorul Constantin Brâncoveanu a avut o strânsă și fructuoasă colaborare.

În întreaga sa activitate tipografică, mitropolitul Antim Ivireanul a reușit imprimarea a 63 de cărți (din cele 90 apărute în perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu), dintre care 41 [7, p. 16] de către el însuși, iar celelalte de către ucenicii săi. Astfel, fiind egumen la Mănăstirea Snagov, a imprimat 15 cărți în limbile greacă, română, slavonă, slavo-română și greco-aramă: *Antologhionul* (1697), *Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă* (1699), *Proschinatarul Sfântului Munte Athos* (1701); *Evanghelia* (1697), *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (1698), *Carte sau lumină* (1699), *Învățătură creștinești* (1700), *Floarea darurilor* (1701). Între anii 1701–1705 mitropolitul Antim Ivireanul și-a reluat activitatea la tipografia domnească din București, unde a tipărit alte 15 cărți, tot în limbile greacă, română, slavo-română și greco-aramă, între care: *Ceaslovul greco-arab* (1702) și *Noul Testament* (1703), prima ediție a acestuia în Țara Românească.

În 1705, atunci când a fost ales episcop de Râmnic, Antim Ivireanul a luat cu sine o parte din ti-

parnița de la Snagov. Aceasta a fost prima tiparniță (tipografie) din Râmnic. Aici a tipărit alte 9 cărți, trei românești, trei slavo-române și trei grecești, între care: *Floarea Darurilor* și *Tomul bucuriei* (1705, grecește), *Liturghierul și Evhologhionul* (1706) într-un singur volum, ambele reprezentând primele ediții românești ale acestora în Muntenia, *Învățătura pe scurt pentru Taina pocăinței* (1705, românește), *Cuvânt pănegiric la Sfântul Nicolae, Slujba Născătoarei de Dumnezeu* și *Cuvânt la Patima Domnului*, scris de Gheorghe Maiota (1706).

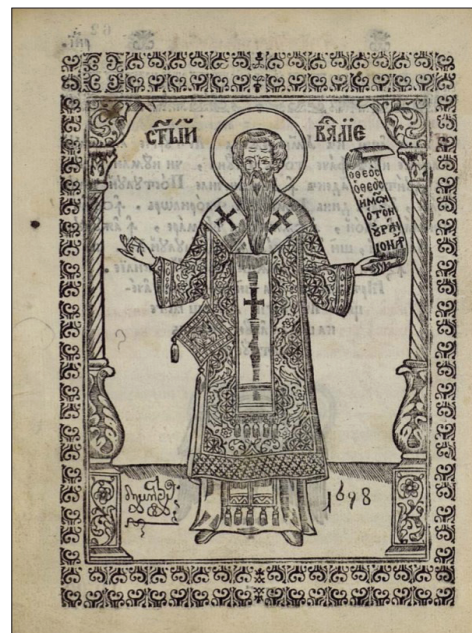
În calitate de mitropolit al Ungrovlahiei, a înființat la Târgoviște o tipografie unde a tipărit un număr de 18 cărți: cinci grecești, una slavo-română, una slavo-româno-greacă și 11 românești, între care se remarcă cele românești: *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților* (1710), *Capete de poruncă la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fiștecarele din preoți și din diaconi deplin și cu cinste datorita hotarului său* (1714) etc. [8].

Multe cărți erau traduse de însuși mitropolitul Antim într-o frumoasă limbă românească, deosebit de expresivă, așa încât traducerea sa se folosesc până în prezent: „Limba scrierilor lui Antim, naturală și vioaie, lipsită de frazeologie și exagerări, este limba vechilor cazanii, aceea grăită și înțeleasă pe întregul pământ românesc” [9, p. 766]. În felul acesta, mitropolitul Antim Ivireanul, sprijinit de domnitorul Constantin Brâncoveanu, a rămas în istorie drept creatorul limbii liturgice românești.

În Testamentul său, întocmit odată cu Regulamentul pentru Așezământul mănăstirii Antim, frumoasa sa ctitorie bucureșteană, mitropolitul Antim poruncea: „Las cu blestem și aceasta: să aibe datorie tipograful să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei” [10, p. 157].

Prin imprimarea cărții de cult s-a urmărit educarea religioasă și morală a mulțimii, deseori cărțile de cult fiind și primele manuale utilizate în școli. Demn de menționat este faptul că scopul tiparului brâncovenesc nu era comercializarea cărților, ci acestea erau împărțite gratis de către Domnie sau Mitropolie, în baza principiului că „Adevărul” nu poate fi vândut.

De asemenea, cu sprijin domnesc a funcționat și tipografia de la Bălgrad (Alba-Iulia) pentru românii transilvăneni. Tot în această perioadă s-au trimis materialele necesare pentru o tipografie în Georgia, patria mitropolitului Antim, unde s-au tipărit primele cărți georgiene: *Evanghelia* (1709) și *Liturghierul* (1710).

Intrarea Domnului în Ierusalim, *Triod*, Buzău, 1700.Răstignirea Domnului, *Triod*, Buzău, 1700.Evangelistul Marcu, *Apostol*, Buzău, 1704.Sfântul Ierarh Vasile cel Mare, *Liturghier*, Târgoviște, 1713.**Figura 4.** Gravuri din perioada domniei lui Constantin Brâncoveanu [11].

În perioada domniei Sfântului Constantin Brâncoveanu s-a mai tipărit, în anul 1701, la București, *Liturghierul greco-arab*, prima carte tipărită cu litere mobile, având caractere arabe, o noutate absolută pentru lumea otomană. În 1706, aceeași instalație tipografică cu caractere arabe a fost dăruită Patriarhului Atanasie Dabas, care a montat-o la Alep unde s-a continuat tipărirea de cărți pentru ortodocșii din Siria și Arabia.

Un aspect mai puțin cunoscut este faptul că de numele domnitorului Constantin Brâncoveanu se leagă apariția unor lucrări la Veneția, leagănul tipografiilor și al cărților [4, p. 61]. Astfel, în 1709 apare o lucrare omagială numită *Florilegiu poetic (cele mai frumoase poezii alcătuite) ...Preastrălucitului și Preacredinciosului Domn, Domn Ioan Constantin Basarab Stăpân și Domnitor al întregii Ungrovlahii și preageneros*

ocrotitor..., iar în 1712 apare *Marele Lexicon al limbii grecești* (lucrare care conține și un portret al domnitorului, recunoscându-i-se meritele în ceea ce privește restaurarea vechii și admirabilei civilizații grecești), iar în anul morții sale martirice (1714) *Arhieraticonul* și *Orologhionul (Ceaslovul)*.

Prefața *Arhieraticonului* scrisă de Mitropolitul grec Mitrofan al Nysei ne furnizează informații interesante despre sprijinul acordat de Brâncoveanu direct lui Mitrofan, dar și întregului elenism. Domnitorul este văzut ca „un creștin pios, zelos cu purtări cucernice față de slujitorii Bisericii, cu deosebită evlavie față de Biserica lui Hristos, ctitorind multe sfinte biserici și venerabile mănăstiri care se disting prin mărire și frumusețe, înălțate din temelie și împodobite” iar în unele dintre aceste mănăstiri „au fost întemeiate nu

doar tipografii, ci și școli în care alții deprindeau acest meșteșug” [4, p. 64].

Arhieraticonul de la Veneția imprimat prin grija mitropolitului Mitrofan, cu elogii către Constantin Brâncoveanu, este prima carte ortodoxă de acest fel din lume și a fost reluată în ediții succesive în același celebru oraș al atelierelor tipografice. *Arhieraticonul* din 1714 a circulat și în Țările Române, fiind utilizat atât de către ierarhii greci, cât și de cei autohtoni.

Pe foaia de titlu a *Orologhionului* este prezent, într-un medalion (figura 3), însemnul heraldic al domnitorului, cu o coroană deasupra, corbul cruciger, flancat de soare și lună și de inițialele **K**(onstantin) **B**(râncoveanu).

În 1715, va apărea la Târgoviște primul *Ceasoslov* (Ceaslov) în limba română, prin grija și cheltuiela mitropolitului martir Antim Ivireanul. Structura *Ceasoslovului* românesc nu este deloc străină de cea a *Orologhionului* venețian. Desigur că acesta din urmă a mers pe firul unei îndelungate tradiții grecești de tipărire a *Ceasoslovului*, care este o carte foarte des utilizată în cult, dar și în rugăciunile personale.

În timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu au fost realizate tipărituri în care arta tipografică atinge desăvârșirea, remarcându-se printr-o decorație rafinată și strălucitoare, plină de măreție. În acest sens, xilogravurile *Triodului* din 1700 sau ale *Liturghierului* tipărit la Târgoviște în 1713 sunt o dovadă a înaltului stadiu al artei tipografice a românilor în acea perioadă (figura 4).

Gravura românească a strălucit mai ales prin arta lui Antim Ivireanul, despre care Anton Maria Del Chiaro, secretarul domnitorului, afirma că era traducător, tipograf, ilustrator de manuscrise, dar și iscusit gravor în lemn și în aramă.

În acest sens, *Evangheliarul greco-român* (1693), apărut în tipografia de la București sub supravegherea mitropolitului Antim se remarcă prin ținuta tipografică, fiind un adevărat model al genului (figura 1).

Evanghelia a fost realizată pe hârtie manuală de calitate superioară, cu filigran. Textul a fost tipărit cu cerneală roșie și neagră, fiind dispus pe două coloane: în prima coloană este textul în limba greacă, iar în cealaltă coloană textul în limba română. Motivația existenței textului în cele două limbi este dată de către traducătorul cărții, care spune: „iar de s-ar întâmpla ceva greșală sau îndoire la Evanghelia care iaste talmăcită (în limba română, atunci – n.n.) să se desleage îndoirea și să se îndrepteaze greșala de pre cea elinească” [7, p. 46].

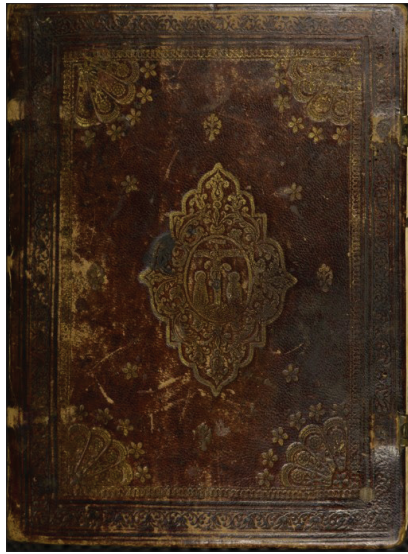
Gravurile evangheliștilor și alte ornamente care împodobesc *Evanghelia* sunt atribuite talentatului mitropolit Antim Ivireanul [12, p. 233]. Lucrarea în cauză

dă măsura exactă a măiestriei lui Antim care a fost tipograful realizator, dar și a simțului său artistic deosebit care au dus la nașterea acestei capodopere tipografice, echilibrate și delicate. Grija pentru linie și literă se împletește în ea cu bogăția și rafinamentul elementelor decorative [13, p. 176]. Cadrul foii de titlu (figura 1) este echilibrat, beneficiind de influența Renașterii, dar abundent decorat, trădând înrăurirea Barocului: elemente arhitectonice – o coloana torsadată la mijloc și doi pilaștri laterali, cu frunze de acant și flori, prevăzuți cu capiteli compozite ce susțin două arce în acoladă. În partea de sus Iisus Hristos, cu Evanghelia deschisă, binecuvântează cu ambele mâini, iar în partea de jos a compoziției, Sfinții Împărați Constantin și Elena susțin Crucea. În colțurile cadrului sunt reprezentate busturile Evangheliștilor cu simbolurile lor, cuprinse în medalioane circulare. Finețea desenului și a hașurilor contribuie deopotrivă la realizarea acestei xilogravuri de excepție.

Ca ilustratori de carte s-au afirmat, pe lângă vestitul mitropolit Antim Ivireanul, Damaschin Gherbest, Ioanichie Bakov, Ursu Zugravul etc. Damaschin Gherbest este cunoscut ca gravor, tipograf și zugrav care a activat în ultima parte a secolului al XVII-lea (cca. 1678–1694). Debutul său tipografic poate fi plasat în anul 1680. Din acest moment se întâlnesc gravuri realizate de el, până în anul 1713. A colaborat cu ieromonahul Mitrofan. A activat în tipografiile de la Iași și București. Gravurile lui s-au refolosit și după moartea sa [14, p. 121].

Ioanichie Bakov [15, p. 4] (cunoscut sub mai multe variante ale numelui Ivan Bacov, Ioanu Bacov, Ivan BK, Ivan Bakov, Ioanikie, Ioanikie Bakov, Ioani B., Ioan Moldoveanul etc.) a activat între anii 1678–1706, perioadă în care a lucrat la tipografiile de la București, Buzău, Snagov și Râmnic. Plăcile folosite pentru realizarea gravurilor sale au avut o foarte mare rezistență, dovada acestui fapt fiind folosirea uneia dintre ele, realizată în 1706, tocmai în anul 1828 [13, p. 34]. Se pare că acest gravor s-a ocupat și de realizarea ornamentelor de pe copertele cărților tipărite în acea perioadă [15, p. 84].

Ursul Zugravul (cunoscut și cu numele de Ursul sau Ursu) a fost un alt gravor renumit, care a colaborat cu renumiții tipografi Mitrofan, Damaschin Gherbest și Damaschin Dascălușul probabil între anii 1681–1704. Alături de tipograful, apoi episcopul Mitrofan, a contribuit la înființarea tipografiei de la Buzău. Gravurile sale apar în cărțile tipărite la sfârșitul secolului al XVII-lea, în secolul al XVIII-lea fiind refolosite în tipografiile de la Iași, Buzău, București și Târgoviște. Bibliografia de specialitate consideră 1714 ultimul an al activității sale [14, p. 288].

Coperta manuscris *Scara Sf. Ioan Scărarul*, 1693.

Tetraevanghelier, sf. sec. al XVII-lea.

Figura 5. Legături de carte specifice perioadei domniei lui Constantin Brâncoveanu [16].

LEGĂTURA DE CARTE ÎN PERIOADA DOMNIEI LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

Referitor la legătura de carte, deși structura acesteia a rămas fidelă perioadelor anterioare: scoarțe din lemn (stejar, fag, cel mai adesea tei), învelitoare din piele (bovine, ovine, caprine) tăbăcită vegetal, în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu s-a accentuat diversitatea tipologică prin ornamente rafinat elaborate, de cele mai multe ori aurite. Se vorbește chiar despre o „legătură de carte brâncovenească”. Apărută în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, acest tip de legătură de carte va domina întreg secolul al XVIII-lea și va fi imitat și în secolul al XIX-lea.

Ornamentarea acestor coperte devine, așadar, mult mai elaborată: chenarele învelitorii de piele erau alcătuite din vrejuri stilizate, frunze de acant, flori de maci, bujori, lalele, medalionul central înfățișa steme, scene din Noul Testament sau figuri de sfinți, iar colțurile scoarței erau ocupate de „motivul evantai”, prelucrat și adaptat prin grefarea unor elemente autohtone. Uneori acest motiv, structurat sub formă de rozetă, era poziționat în centrul copertei [13, p. 222].

Privind în ansamblu, așa cum arhitectura brâncovenească reunește barocul occidental cu rigorile canonului ortodox, același sincretism îl vedem și în acest tip de legătură. Ornamentica este caracteristică Apusului (este o legătură tip „evantai, după modelul folosit la colțuri, provenit din stilul *Le Gascon* din Franța începutului de secol XVII), pe când iconografia este caracteristică Răsăritului (Răstignirea, Învierea etc. cu abrevieri chirilice), sintetizate într-un stil ce avea să fie emulat de mai mulți meșteri legători (figura 5).

În epoca brâncovenească se păstrează, mai ales la Evangheliile realizate la comanda domnitorilor și marilor boieri pentru mănăstirile ridicate și înzestrate de ei, și ferecătura de factură bizantină: fie ferecătura formată din două plăci metalice întregi aplicate pe cele două scoarțe din lemn și unite, în zona cotorului, prin zale, fie *semiferecătura* în care pe scoarțele cărții îmbrăcate în material textil (de obicei catifea) sunt fixate, în centru și în colțurile copertelor, plăcuțe metalice din metal prețios. Ornamentica acestora a fost, în perioada dată, îmbogățită cu influențe baroce, tipologie preferată ulterior de mulți meșteri. Se cunoaște Evanghelia ferecată la Brașov de Georg Helthner (figura 6), comandată de Constantin Brâncoveanu în 1691–1692 sau Evanghelia greco-română, tipărită de ieromonahul Antim Ivireanul la Tipografia domnească din București, în anul 1693 și ferecată în coperte de aur executate de meșterul sibian Sebastian Hann (figura 7) [4, p. 51]. Se poate afirma că în această perioadă arta ferecăturilor de carte a atins cote înalte de măiestrie și rafinament artistic.

CONCLUZII

Spiritualitatea ortodoxă și cultura de expresie românească au cunoscut, în epoca marcată de personalitatea domnitorului martir Constantin Brâncoveanu, dar și a talentatului și eruditului mitropolit Antim Ivireanul, o dezvoltare remarcabilă. Atingând toate zonele artei, de la arhitectură, pictură, orfevrărie, broderie, până la ilustrația și legătura de carte, arta brâncovenească împrumută elemente renaștiste și baroce pe care le grefează pe vechile tradiții artistice locale. Echilibrul și armonia formelor și a cromaticii sunt cele care fac din arta brâncovenească o artă sublimă cu un

Figura 6. Evanghelie greco-română 1693, ferecătură realizată de Georg Helthner, Brașov [17].

Figura 7. Evanghelie greco-română 1693 dăruită Mănăstirii Hurezu, ferecătură realizată de Sebastian Hann, Sibiu [17].

profund caracter tradițional românesc. Mai mult decât atât, la sfârșitul epocii lui Brâncoveanu, prin cartea bisericească s-a finalizat un proces cultural cu implicații spirituale și sociale majore: impunerea limbii românești ca limbă liturgică a Bisericii din spațiul românesc și, pe această cale, a limbii literare unitare.

Călăuzit de credință în viață și în domnie, Domnitorul martir Constantin Brâncoveanu a apărut interesele religioase ale românilor și ale întregii lumi ortodoxe, a ctitorit lăcașuri de cult, a tipărit și răspândit cărțile Bisericii și nu și-a renegat credința nici în clipele cruntului său martiriu.

Sfințenia domnitorului a intrat în conștiința populară și, pentru jertfa sa și a fiilor săi, Biserica Ortodoxă Română i-a canonizat pe Sfinții Mucenici Brâncoveni, dar și pe vrednicul mitropolit Antim Ivireanul, considerat, alături de Coresi, cel mai mare tipograf din cultura medievală românească.

BIBLIOGRAFIE

1. Iorga N. Istoria Bisericii Românești. București: Ed. Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice, vol. II, 1932. 493 p.
2. Xenopol A. Istoria românilor din Dacia Traiană, vol. 4, București: Editura Enciclopedică, 1993. 524 p.
3. Chițulescu P. Lectura ca desfătare intelectuală și lumină spre mântuirea sufletului în epoca brâncovenească. În: *Civilizația epocii brâncovenești*. București: Monitorul Oficial, 2014, pp. 48-69.
4. Barbu Violeta. Miniatura brâncovenească. București: Meridiane, 2000. 126 p.
5. Brătulescu V. Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă. București: Editura Națională, 1939. 242 p.
6. Biblioteca Academiei Române, Proiectul Medievalia – Texte fundamentale ale culturii române medievale. [on-line] <https://medievalia.com.ro/> (consultat: 21.03.2021).
7. Chițulescu P., Bădără D., Croitoru I.M. Antim Ivireanu – Opera tipografică. București: Editura Institutului Cultural Român, 2016. 220 p.
8. Arhiepiscopia Râmnicului. [on-line] <http://arhiepiscopiaramnicultului.ro/sfinti/antim-ivireanul> (consultat: 10.03.2021).
9. Șerbănescu N. Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul, în: *Biserica Ortodoxă Română*, XCIV, nr. 3-4/1976, pp. 349-356.
10. Djuvara N. Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800–1848), ediția a II-a, traducere din I. franceză de Maria Carpv. București: HUMANITAS, 2002. 252 p.
11. Bianu I., Simionescu D. Bibliografia românească veche (1508-1830), vol. IV. Adăugiri și îndreptări. București: Editura Academiei Române, 1944. 380 p.
12. Tatay Anca Elisabeta, Tatai-Baltă C. Despre grafica Evangheliei greco-romane (București, 1693) a lui Antim Ivireanul, în: *Artă și cultură eclezială în timpul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul*. București: Editura Cuvântul Vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, 2016. 238 p.
13. Olteanu V. Din istoria și arta cărții. București: Editura Enciclopedică, 1992. 339 p.
14. Mârza Eva, Florin B. (coord.) Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești: (1508–1830), Astra Museum Techno Media Sibiu. 305 p.
15. Biblioteca Națională a României, Brâncoveanu și epoca sa. Catalog, București, 2008. 52 p.
16. Lupu Daniela. Legători de cărți din județul Buzău (a doua jumătate a sec. al XVIII-lea – sec. al XIX-lea), în: *Analele Buzăului V, Buzău*, 2013, pp. 79-107.
17. Lazăr G. Activitatea de mecenat a lui Constantin Brâncoveanu reflectată prin prisma cărților de patrimoniu ale Muzeului Național de Istorie a României în ACTA TERRAE FOGARASIENSIS III, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Editura Altip, 2014, pp. 23-36.